

Inhoud

1. Inleiding en probleemstelling	13
1.1. <i>Probleembeschrijving</i>	14
1.2. <i>Doelstelling</i>	17
1.3. <i>Vraagstelling</i>	17
1.4. <i>Nadere uitwerking</i>	18
1.5. <i>Verantwoording van object, methode en opbouw van het onderzoek</i>	24
1.6. <i>De wetenschapstheoretische verhouding tussen fundamentele pastoraaltheologie en sociale wetenschappen</i>	40
2. De context van morele vorming in de krijgsmacht	49
2.1. <i>Legitieme uitoefening van geweld als indirecte context voor morele vorming in de krijgsmacht</i>	50
2.1.1. Mogelijkheidsvoorwaarden voor legitiem uitoefenen van geweld door militairen	51
2.1.2. Morele erosie en zelfafmelding als bedreiging voor de legitimering van de uitoefening van geweld	54
2.1.3. Het moraalpsychologische verband tussen moreel denken en gedrag	57
2.1.3.1. Inzichten uit de empirische moraalpsychologie	57
2.1.3.2. Een sociaalcognitieve benadering van moreel functioneren: de functie van het morele zelf	66
2.1.3.3. Implicaties voor de bijdrage aan de morele vorming	79
2.2. <i>Vredeseducatie als directe context</i>	81
2.2.1. Conceptuele kaders als dimensies van vredeseducatie	83
2.2.1.1. Pedagogisch kader	83
2.2.1.2. Antropologisch kader	86
2.2.1.3. Instituties ter regulering van geweld	87
2.2.2. Oorzaken van agressie, geweld en oorlog en vredespedagogische uitgangspunten	91
2.2.3. Vredespedagogische doelen, inhouden en competenties	95
2.3. <i>Methodische oriëntaties binnen de directe context van vredeseducatie</i>	99
2.3.1. Overdracht	105
2.3.2. Verheldering	109
2.4. <i>Besluit</i>	115

3. De context van de militaire ethiek in Nederland	119
3.1. <i>De Nederlandse krijgsmacht: organisatie, optreden en de noodzaak tot morele vorming</i>	121
3.1.1. Bestaansrecht, taakstelling en verhouding tot de politiek	121
3.1.2. Operaties in internationaal verband	124
3.1.3. Typologie van vredesoperaties	125
3.1.4. Vredesondersteunende operaties: onderscheid en juridische inbedding	132
3.1.5. Omstandigheden bij militair optreden	137
3.1.6. De hedendaagse professionele militair	142
3.1.7. De noodzaak tot morele vorming	146
3.2. <i>Vrede door rechtvaardigheid en veiligheid</i>	150
3.2.1. Vrede als waarde op het niveau van de politieke ethiek	150
3.2.1.1. Vrede door rechtvaardigheid	151
3.2.1.2. Vrede door veiligheid	155
3.2.1.3. Vrede door rechtvaardigheid en veiligheid	159
3.2.1.4. Betekenis van de verschillende benaderingen voor de krijgsmacht	160
3.2.2. De implicaties van vrede als waarde op het niveau van de organisatie-ethiek in de krijgsmacht	161
3.2.3. De implicaties van vrede als waarde op het niveau van de militair	164
3.3. <i>De traditie van de rechtvaardige oorlog als legitimering van vredesondersteunende operaties en geweld daarbinnen</i>	165
3.3.1. De juridische benadering	166
3.3.1.1. <i>Ius ad bellum</i>	167
3.3.1.2. <i>Ius in bello</i>	168
3.3.2. De ethische benadering	169
3.3.2.1. Het <i>ius ad bellum</i>	169
3.3.2.2. Het <i>ius in bello</i>	171
3.3.2.3. Het <i>ius post bellum</i>	174
3.3.3. Vergelijking van de juridische en ethische benadering van de rechtvaardige oorlog	178
3.4. <i>Vredeseducatie en mensenrechten in ethisch perspectief</i>	179
3.4.1. De conceptualisering van mensenrechten en het ontstaan van een regime	179
3.4.2. Universaliteit van mensenrechten	182
3.4.2.1. Twee soorten funderingen	182
3.4.2.2. Argumenten voor de universele geldigheid van mensenrechten	183
3.4.2.3. Ethische argumenten tegen universaliteit	185
3.4.3. Humanitaire interventie	187
3.4.4. Militairen werken met mensenrechten	188

3.5. Militair-ethische kwesties in relatie tot de geweldstoepassing binnen vredesondersteunende operaties	189
3.5.1. Militaire ethiek: primair verantwoordelijkheidsethiek	190
3.5.2. Militaire ethiek en morele dilemma's: methodische invalshoeken	193
3.5.2.1. Consequentialisme	194
3.5.2.2. Plichtethiek	195
3.5.2.3. Deugdethiek	196
3.5.2.4. Waarden en normen	198
3.5.3. Militaire ethiek en het behoud van morele integriteit	199
3.5.4. Militaire ethiek en morele vorming	202
3.5.4.1. Doel en fundering van morele vorming	203
3.5.4.2. Morele vorming en de theorie van morele ontwikkeling volgens Kohlberg	205
3.5.4.3. Morele zelfafmelding	213
3.6. Kanttekeningen bij de militaire ethiek in Nederland	215
3.6.1. Normatieve militaire ethiek: toegepaste én fundamentele ethiek	216
3.6.2. De toepassing van militaire ethiek in een complexe omgeving	223
3.6.3. Morele vorming en morele identiteit	228
3.7. Besluit	233
4. Een katholiek perspectief op de vorming van het persoonlijke geweten	239
4.1. <i>Religie in het publieke domein</i>	240
4.1.1. Religie	240
4.1.2. Het publieke domein	243
4.1.3. Scheiding van kerk en staat	245
4.1.4. De Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging in de Nederlandse krijgsmacht	252
4.2. <i>De hedendaagse context van het gewetensconcept</i>	261
4.2.1. Het hedendaagse gewetensconcept binnen de Nederlandse samenleving	262
4.2.2. Een viertal hedendaagse katholieke gewetensconcepten	269
4.3. <i>Aard en functie van het geweten bij Thomas van Aquino</i>	280
4.3.1. De conceptuele context van het geweten	281
4.3.1.1. De mens als doelgericht kennend en strevend wezen	282
4.3.1.2. De natuurwet	285
4.3.1.3. De goddelijke wet	295
4.3.1.4. Conclusie	299
4.3.2. Structuur van het geweten bij Thomas: <i>synderesis</i> en <i>conscientia</i>	302
4.3.2.1. Habitus	303
4.3.2.2. <i>Synderesis</i>	306
4.3.2.3. <i>Conscientia</i>	307
4.3.3. De moraliteit van menselijk handelen	309
4.3.3.1. Menselijk handelen	309

4.3.3.2.	Het doel als criterium voor de zedelijkheid van de menselijke handeling	313
4.3.3.3.	<i>Debita proportio</i> : de juiste doel-middel-combinatie	313
4.3.4.	<i>Prudentia</i>	315
4.3.4.1.	<i>Prudentia</i> in het algemeen	315
4.3.4.2.	De drie functionele stadia van <i>prudentia</i>	318
4.3.4.3.	De acht constituerende elementen van <i>prudentia</i>	319
4.3.4.4.	<i>Prudentia</i> , het politiek-militaire domein en algemeen welzijn	322
4.3.4.5.	<i>Prudentia</i> , zonde en genade	323
4.3.5.	De samenhang van <i>synderesis</i> , <i>conscientia</i> en <i>prudentia</i>	325
4.3.6.	Conclusie	326
4.4.	<i>De implicaties van het thomistische gewetensconcept voor de context van de krijgsmacht</i>	328
4.5.	<i>Vrijheid, waarheid, dialoog</i>	336
5.	Een katholiek perspectief op de legitimering van de uitoefening van geweld in een politiek-militaire context	341
5.1.	<i>De algemene beginselen van de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk volgens het Compendium</i>	343
5.1.1.	Aard, vorm en functie van de katholieke sociale leer	343
5.1.2.	Structuur en doel van het Compendium	345
5.1.3.	Aard en inhoud van de sociale leer van de Kerk	347
5.1.4.	De vier kernconcepten van de sociale leer	351
5.1.4.1.	De waardigheid van de menselijke persoon	351
5.1.4.2.	Het algemeen welzijn	357
5.1.4.3.	Subsidiariteit	360
5.1.4.4.	Solidariteit	363
5.1.5.	De fundamentele waarden van het sociale leven	364
5.1.6.	Gewetensvorming: waardigheid van de menselijke persoon en het algemeen welzijn	366
5.2.	<i>Vrede als doeloriëntatie binnen het Compendium van de katholieke sociale leer</i>	367
5.2.1.	De politieke gemeenschap	368
5.2.1.1.	Grondslag en doel van de politieke gemeenschap	368
5.2.1.2.	Het politieke gezag en het recht op gewapend verzet	369
5.2.1.3.	Het democratische systeem	372
5.2.2.	De internationale gemeenschap	374
5.2.2.1.	De fundamentele regels van de internationale gemeenschap	375
5.2.2.2.	Harmonie tussen de juridische en de morele orde	376
5.2.2.3.	De organisatie van de internationale gemeenschap	376
5.2.3.	De mensenrechten	377

5.2.4.	Het bevorderen van de vrede	379
5.2.4.1.	Vrede als vrucht van rechtvaardigheid en liefde	379
5.2.4.2.	Overwegingen bij het toepassen van militair geweld	380
5.2.4.3.	De bijdrage van de Kerk aan de vrede	383
5.2.5.	Besluit	385
5.3.	<i>Vrede als doeloriëntatie vanuit thomistisch perspectief</i>	387
5.3.1.	De politieke gemeenschap als ordening	388
5.3.2.	Mensenrechten	391
5.3.3.	Vrede als uitwerking van de naastenliefde	393
5.3.3.1.	Thomas over naastenliefde	393
5.3.3.2.	Vrede door naastenliefde	398
5.3.4.	Zonden tegen de vrede	401
5.3.5.	Vrede als doel van de oorlog	404
5.3.5.1.	<i>Ius ad bellum</i> : de geoorloofdheid van oorlog als rechtvaardiging van een interventie	405
5.3.5.2.	<i>Ius in bello</i> : is het doden van een mens geoorloofd?	413
5.3.6.	Ware vrede is enkel de uitwerking van de liefde	421
5.4.	<i>Een katholiek perspectief op de legitimering van de uitoefening van geweld in een politiek-militaire context</i>	422
5.4.1.	Vrede als doeloriëntatie	422
5.4.1.1.	Vrede als <i>ius post bellum</i> criterium	423
5.4.1.2.	De legitimering van de uitoefening van geweld	424
5.4.2.	Humanitaire interventie	428
5.4.2.1.	Humanitaire interventie als concept	428
5.4.2.2.	Staatssoevereiniteit en mensenrechtenschendingen	430
5.4.2.3.	Een katholiek gezichtspunt op staat, staatssoevereiniteit en mensenrechten	434
5.4.3.	Een katholiek perspectief op de legitimatie van <i>R2P</i> , humanitaire interventie en de toepassing van militair geweld	442
5.4.3.1.	Het model van Von Clausewitz	444
5.4.3.2.	De verbinding tussen de elementen van de traditie van de rechtvaardige oorlog	446
5.4.3.3.	De samenhang tussen de traditionele elementen	449
5.4.3.4.	Verdediging van mensenrechten en de natuurwettelijke doelordering	452
5.4.3.5.	<i>Ius ad bellum</i> : het gezag van hen die ingrijpen	453
5.4.3.6.	<i>Ius ad bellum</i> : de rechtvaardige zaak	454
5.4.3.7.	<i>Ius in bello</i> : 'Gij zult niet moorden'	456
5.4.3.8.	<i>Ius ad bellum</i> en <i>ius in bello</i> : juiste intentie	457
5.4.4.	Implicaties voor de moraliteit van het handelen van militairen	458
5.5	<i>Conclusie</i>	462

6. Conclusies en discussie	467
6.1. <i>Conclusies en pastoraaltheologische implicaties</i>	467
6.2. <i>Verheldering en verdieping van de pastoraaltheologische implicaties</i>	473
6.2.1. Elementen van een zielzorgconcept voor krijgsmachtpastoraat	473
6.2.2. Een mystagogische methode binnen vredeseducatie	478
6.2.3. Pastorale doelen binnen vredeseducatie	487
6.2.4. Verdieping van de pastoraaltheologische implicaties: geestelijke verzorging en context	489
6.3. <i>Discussie</i>	497
6.4. <i>Suggesties voor vervolgonderzoek</i>	507
6.5. <i>Perspectief</i>	515
Verwerkte literatuur	523
Samenvatting	533
Summary	546
Curriculum Vitae	559

Hoofdstuk 1

Inleiding en probleemstelling

De Nederlandse krijgsmacht is expeditionair. De verwachting ten aanzien van de mannen en vrouwen in onze krijgsmacht is dat zij overal ter wereld kunnen en willen werken aan internationale vrede en veiligheid. De media berichten regelmatig over hen en de omstandigheden waaronder zij die vrede en veiligheid voor ons trachten te creëren en te waarborgen, alsmede over de risico's en gevaren waaraan zij blootgesteld staan. Want door de inzet bij allerlei vredesoperaties zijn geweld en dood geen abstracties meer. Het zijn realiteiten waartoe de individuele militair zich dient te verhouden. Die realiteiten kunnen vragen oproepen naar het hoe en waarom van geweld, van leven, van dood. Militairen kunnen hierbij geconfronteerd worden met lastige, en soms levensbedreigende, morele dilemma's in de uitoefening van hun beroep, van hun roeping. Hoe daarmee om te gaan? Hoe zich daarop voor te bereiden?

Geestelijk verzorgers gaan mee op die militaire vredesmissies. Hun missie is om militairen geestelijk bij te staan. Want de taken die militairen uitoefenen raken niet zelden aan de grondslag van de persoonlijke levensovertuiging van de militair en roepen vragen op naar wat leven eigenlijk is, wat belangrijk is in het leven en hoe wordt geleefd tegen de achtergrond van de eindigheid van dat leven. Of, en wanneer, en op grond waarvan het recht bestaat om het leven van een ander te nemen en de waarden die hierbij in het geding zijn. De eigen levensovertuiging zal het eigen handelen altijd mede bepalen. De keuzes die mensen maken zijn een onvervreemdbaar eigen morele verantwoordelijkheid van elke persoon. En ten opzichte van het eigen geweten is er maar één die verantwoording aflegt: die mens zelf. Hoe kunnen geestelijk verzorgers militairen steunen bij het dragen van die verantwoordelijkheid? Hoe daarop voor te bereiden? In de onderhavige studie wordt hierop een antwoord gezocht.

In dit eerste hoofdstuk wordt daartoe in de eerste paragraaf vanuit een probleemanalyse gesteld dat het vooralsnog ontbreekt aan een pastoraaltheologisch referentiekader dat de inhoudelijke visie bevat met betrekking tot de bijdrage van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging aan de morele vorming van militairen in de voorbereiding op vredesoperaties (1.1.). De doelstelling van het onderzoek is om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van een dergelijk kader (1.2.). Hiertoe wordt een vraagstelling ontwikkeld (1.3.), die vervolgens nader wordt uitgewerkt (1.4.). Vervolgens zal worden aangegeven wat object, methode

en opbouw van het onderzoek zijn (1.5.). Tenslotte wordt nog ingegaan op de wetenschapstheoretische verhouding tussen fundamentele pastoraaltheologie en sociale wetenschappen aangezien binnen het tweede hoofdstuk gebruik wordt gemaakt van analytische inzichten vanuit de sociale wetenschappen met het oog op de formulering van de educatieve beginsituatie voor het pastoraal-educatief handelen van rooms-katholieke geestelijk verzorgers met betrekking tot het steunen van militairen bij het dragen van hun morele verantwoordelijkheid (1.6).

1.1. Probleembeschrijving

Artikel 97 van de Grondwet geeft aan dat de inzet van de krijgsmacht een politieke beslissing is met het oog op de bescherming van de belangen van het Koninkrijk en de bevordering van de internationale rechtsorde. De krijgsmacht is daarmee een instrument van de politiek in de uitvoering van haar buitenlands beleid.¹ Militaire (gewelds-) handelingen worden verricht in een politieke context. Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is de kernactiviteit van de krijgsmacht, op basis van politiek beleid, het leveren van een bijdrage aan internationale vrede en veiligheid². Hiertoe voert zij expeditionaire missies in de vorm van vredesoperaties uit. Dit zijn operaties waarbij een veelal multinationale troepenmacht door politieke actoren wordt gebruikt ter ondersteuning van een vredesproces.

Militairen dienen zich grondig op deze operaties voor te bereiden. Eén van de omstandigheden waarop zij, volgens politiek en krijgsmacht, voorbereid dienen te worden is het omgaan met morele vraagstukken die zij tijdens de uitvoering van vredesoperaties kunnen tegenkomen. Daartoe is in diverse onderwijscentra van de krijgsmacht het vak (militaire) ethiek in het curriculum opgenomen. Er worden onderwerpen besproken die kenmerkend zijn voor de krijgsmacht, zoals het uitoefenen van geweld als onderdeel van de zwaarmacht, of dilemma's inzake het verstrekken van humanitaire hulp aan ontheemden en oorlogsvluchtelingen.³

1 Vgl. Wijk, R. de, 2004, 147; vgl. Huiskamp, F., M. de Weger, 2009, 93.

2 Vgl. Coolen, G., G. Walgemoed, 2004, 183; Ministerie van Defensie, 1999, punt 1.5.; Ministerie van Defensie, 1999, 11.

3 Vgl. Brief aan de Kamer van H. van Hooff, 'Voortgangsrapportage Bureau voor Krijgsmacht en Ethiek', d.d. 09.07.2001; zijn opmerkingen omtrent de noodzaak van voorbereiding van militairen op morele dilemma's zijn ook opgenomen in de Defensienota 2000; Zie: Baarda, Th. van, D. Verweij en C. Homan, 'Ethiek, dilemma's en de krijgsmacht', in: Muller et al, 2004, 586-591, voor een historisch overzicht van de legitimering van militaire ethiek door de politieke leiding van het ministerie van defensie sinds 1992.

De Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging werkt mee aan de voorbereiding in het leren omgaan met morele vraagstukken door een bijdrage te leveren aan de morele vorming van militairen in de aanloop naar vredesoperaties. Binnen ieder van de onderscheiden taakgebieden⁴ van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging kan sprake zijn van communicatieve interactie tussen geestelijk verzorgers en militairen over ethische thema's en vraagstukken binnen de krijgsmacht, en daarmee van een bijdrage aan de morele vorming van militairen in de voorbereiding op vredesoperaties. Morele vorming is dan ook een taaksegment binnen de onderscheiden taakgebieden. Omdat in de afgelopen jaren binnen de krijgsmacht in toenemende mate allerlei opleidingsinstanties zich zijn gaan bezighouden met de morele vorming van militairen, heeft dit geleid tot een vraagstuk binnen de praktijk van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging, namelijk: *Wat is de mogelijke bijdrage van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging aan de morele vorming van militairen, en welke functie en relevantie heeft die bijdrage voor militair en krijgsmacht?*

Dit vraagstuk kan worden opgevat als een vraag naar *pastorale professionalisering* van de bijdrage van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging aan de morele vorming van militairen. Pastorale professionalisering is volgens Schilderman te verstaan als een proces waarbij de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging en haar geestelijk verzorgers, vooral door gebruik te maken van eigensoortige kennis, trachten een autonome positie te verwerven en of te behouden binnen de krijgsmacht, met het doel om via hun bijdrage mensen te steunen bij het doen

- 4 Deze taakgebieden staan beschreven in: Dienst Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging, 2001, 2, en luiden: (1) *pastorale counseling en geestelijke begeleiding* in individuele pastorale gespreksvoering en 'systeempastoraat' bij gezinnen; (2) *pastorale educatie*, met name in vormingswerk en lessen ethiek; (3) *crisispastoraat*: begeleiding van mensen bij ziekte, overlijden en acute crisissituaties, zoals rampen; (4) *liturgisch pastoraat*, met name bij uitzendingen, oefening, ziekte en overlijden van militairen; (5) *groepspastoraat* kan gericht zijn op het welzijnbevorderend functioneren van een eenheid of een groep militairen, die aan de pastorale zorg van een aalmoezenier zijn toevertrouwd, met name inzake groepsprocessen die interfereren in het geestelijk welbevinden van betrokken militairen; (6) *structuurgericht pastoraat*: pastorale advisering aan sleutelfiguren in een militaire eenheid en begeleiding van moreel en ethisch geladen communicatieprocessen in een eenheid; (7) Het in voorkomende gevallen behartigen vanuit pastoraal oogpunt benodigde *diaconale zorg* voor militairen en hun gezinnen; (8) *het onderhouden van*, voor het passend vervullen van de haar functioneren benodigde, *contacten* in de krijgsmacht, de Kerk, en relevante maatschappelijke en wetenschappelijke instellingen.

functioneren van hun geloofsleven in de militaire context.⁵ Zij betekent volgens hem het volgende voor de competenties van rooms-katholieke geestelijke verzorgers.⁶

- Geestelijk verzorgers dienen in staat te zijn om op basis van eigensoortige kennis bij te dragen aan de morele vorming van militairen.
- De bijdrage aan de morele vorming dient in zekere mate afgestemd te zijn op de vraag van de krijgsmacht.
- De bijdrage aan de morele vorming dient het profiel en de identiteit van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging met betrekking tot morele vorming te versterken. Professionalisering veronderstelt hierbij verder een beleidsstrategie van de kant van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging met het oog op voornoemde afstemming en versterking van profiel en identiteit.
- De bijdrage aan de morele vorming dient de strategische invloed van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging te versterken tegenover allerlei andere actoren die haar bijdrage willen beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld opleidingsinstanties binnen de krijgsmacht.

Een antwoord op deze vraag naar professionalisering zou geformuleerd kunnen worden vanuit een zielzorgconcept voor Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht. Onder een zielzorgconcept kan volgens Nauer worden verstaan: een theoretisch referentiekader voor de praktische beoefening van geestelijke verzorging.⁷ Een dergelijk concept is niet voorhanden. Een mogelijk antwoord kan verder alleen tot stand komen wanneer een dergelijk zielzorgconcept het referentiekader bevat voor de pastorale praktijk met betrekking tot de morele vorming van militairen. Anders gezegd: vooralsnog ontbreekt het aan een pastoraaltheologisch referentiekader dat de inhoudelijke visie bevat met betrekking tot de bijdrage van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging aan de morele vorming van militairen in de voorbereiding op vredesoperaties belicht vanuit een pastoraaltheologische optiek. Het onderhavige onderzoek is een bijdrage aan de ontwikkeling van een dergelijk referentiekader.

Hiertoe wordt een theologisch kader ontwikkeld dat de referentie vormt voor de inhoudelijke inbreng van geestelijk verzorgers in de communicatieve interactie met militairen aangaande ethische thema's en morele handelingsvraagstukken in de krijgsmacht. Dit kader zal hierdoor voornamelijk qua thematiek moraaltheologisch van aard zijn en de eigensoortige kennis aanreiken die de geestelijk verzorger inbrengt. Hieronder

5 Vgl. Schilderman, H., 1998, 54.

6 Vgl. Schilderman, H., 1998, 60-62.

7 Vgl. Nauer, D., 2004, 14.